

کتیبه‌های اسلامی آذربایجان در سده‌های پنجم و ششم هجری و تصحیح بازخوانی برخی از آن‌ها

تاریخ دریافت مقاله: ۹۳/۲/۵

تاریخ پذیرش نهایی: ۹۳/۳/۲۵

سجاد باغبان ماهر^۱

چکیده

سده‌های پنجم و ششم هجری مصادف با حکومت سلجوقیان در ایران، دوران شکوفایی کتیبه‌های اسلامی به خط تعلیق، نسخ و کوفی است. اما تعداد کتیبه‌های شناخته‌شده به خط کوفی یا خطوط دیگر در منطقه آذربایجان در این سده‌ها و پیش از آن بسیار اندک است. به طوری که مجموعاً تعداد ۹ کتیبه در این پژوهش - به صورت میدانی یا کتابخانه‌ای - یافته و بازخوانی شده است. یافتن دلایل تعداد اندک این کتیبه‌ها در دوران شکوفایی و وفور کتیبه‌نویسی عربی و اسلامی یکی از سوالات اصلی این پژوهش بوده است.

مقاله حاضر، در گام نخست به شناسایی و توصیف تنها نمونه‌های کتیبه‌نگاری بناهای تاریخی منطقه آذربایجان مربوط به پیش از سده ششم هجری پرداخته و پس از بازخوانی انتقادی این مجموعه، دو کتیبه مربوط به گنبد مدور و گنبد کبود مراغه که قبلاً توسط آندره گدار (۱۳۷۱) بازخوانی شده‌اند را با استفاده از مستندات تصحیح کرده است. در نهایت بررسی مجموع یافته‌ها نشان می‌دهد که کتیبه‌های اسلامی آذربایجان در شش سده اول هجری می‌توانسته بسیار بیش از این تعداد باشد و بررسی شواهد تاریخی و مستندات ارائه شده، به تأیید این فرضیه می‌رسد که اکثر این کتیبه‌ها در چند قرن بعدی به ویژه در اوایل دوره صفوی تخریب شده‌اند.

پژوهش حاضر از نظر هدف بنیادی و از نظر روش توصیفی-تحلیلی است و اطلاعات آن چنانکه اشاره شد، به صورت میدانی و کتابخانه‌ای گردآوری شده است. با توجه به پراکندگی این کتیبه‌ها در سطح منطقه آذربایجان، معرفی و بازخوانی یکجای آن‌ها در یک مقاله گام مهمی در جهت تحلیل تحولات تاریخی دوره مذکور و دوره‌های بعدی از نظر کتیبه‌نویسی دارد؛ به ویژه آنکه چهار بنای آرامگاهی گنبد سرخ، گنبد مدور و گنبد کبود مراغه و بنای سه گنبد ارومیه، جزء منحصربه‌فردترین آثار این دوره‌اند.

واژگان کلیدی: کتیبه‌های اسلامی، خط کوفی، دوره سلجوقی، آذربایجان، قرن پنجم و ششم هجری

^۱ - دانشجوی دکتری تاریخ تحلیلی و تطبیقی هنر اسلامی، دانشکده هنر دانشگاه شاهد e-mail: baghbansajjad@gmail.com

بیان مساله

کتیبه‌ها در تاریخ هنر اسلامی در ایران همواره از مهمترین منابع پژوهشی در بررسی سیر تحول خوشنویسی و نقشمایه‌ها به حساب می‌آیند و نیز به دلیل تنوع کتیبه‌ها و پراکندگی‌شان در بناها و به ویژه سنگ مزارها امکان مطالعات مردم-شناختی و تاریخی را در نواحی متعددی از ایران مهیا می‌کنند. همین پراکندگی، دسترسی به همه کتیبه‌ها و جمع‌آوری و بازخوانی آن‌ها را دشوار می‌کند. از این رو اهمیت و ضرورت گردآوری چنین کتیبه‌هایی بیش از پیش آشکار می‌شود. این موضوع به ویژه در منطقه آذربایجان مهم‌تر است چون تاکنون پژوهش مدون و معتبری به صورت میدانی و به شکل جامع در جهت گردآوری و بررسی کتیبه‌های پیش از صفوی انجام نشده است. منظور کتیبه‌هایی است که غالباً به زبان عربی و با خطوط تعلیق، نسخ یا کوفی و به صورت سنگ‌نوشته ساخته شده‌اند.

پیشینه تحقیق

اولین نکته‌ای که پیش از ورود به بحث لازم به توجه است، تعداد کتیبه‌ها در منطقه آذربایجان در مقطع زمانی مورد بحث (سده‌های پنجم و ششم هجری) است. بدین ترتیب که پس از مطالعات کتابخانه‌ای و جستجوی میدانی؛ ضمن جستجوی آرشیو شخصی آقای سید جمال ترابی طباطبایی و تورق گزارش طرح پژوهشی (منتشر نشده) اساتید دانشگاه تبریز با عنوان «سنگ نبشته‌های آذربایجان» و نیز جستجوی مجموعه «موزه سنگ‌نگاره‌ها در مراغه» تعداد نه کتیبه با مشخصات مورد نظر شناسایی گردید که چهار مورد از آن‌ها مربوط به چهار بنای آرامگاهی این دوره است که دارای کتیبه‌هایی به خط کوفی می‌باشند و پنج مورد نیز مربوط به سنگ مزارهای منطقه آذربایجان است. بنابراین این ۹ کتیبه، تنها نمونه‌های باقی‌مانده از این دوره‌اند که تاکنون شناسایی شده و توسط نگارنده معرفی می‌شود.

سوال تحقیق

دلایل تعداد اندک کتیبه‌ها و سنگ‌نوشته‌های یافته شده از منطقه آذربایجان در سده‌های پنجم و ششم هجری

چیست؟

فرضیه‌ها

در این خصوص چند فرضیه را می‌توان مطرح کرد: ۱- عدم نفوذ و استقرار زبان عربی و خطوط اسلامی به منطقه آذربایجان در چهار سده اولیه هجری. ۲- تخریب کتیبه‌های سده‌های پنجم و ششم هجری در دوره‌های بعدی به ویژه به دلیل اختلافات مذهبی (تشیع و تسنن)

بدنه تحقیق (توصیف و تحلیل یافته‌ها)

کتیبه‌های معرفی شده در این مقاله قدیمی‌ترین کتیبه‌های اسلامی در آذربایجان محسوب می‌شوند. کتیبه‌ها به صورت اجمالی و بر مبنای تقدم تاریخی و با ذکر منبع، معرفی می‌شوند. لازم به ذکر است که از چهار سده اول هجری کتیبه‌ای شناخته نشده است. و تنها نمونه‌های نوشته از این مقطع زمانی، سکه‌های منسوب به امرای عرب آذربایجان به خط کوفی است.

یک- قدیمی‌ترین کتیبه‌ای که در این مقاله معرفی می‌شود، سنگ مزاری از قرن پنجم (۴۴۸ هـ.ق) به خط تعلیق و به زبان عربی است که از گورستان قدیمی خسروشاه (خسروشهر) پیداشده و عبدالعلی کارنگ آن را در جلد اول آثار باستانی آذربایجان معرفی کرده است. (کارنگ: ۱۳۷۴: ۵۷۶ و ۵۷۷) متن کتیبه به این شکل است: «هو الله الباقی کل من علیها فان، هذالقبر العالم العابد الزاهد... ابوعلی بن... عبدالعزیز بن شیخ سلار» متن کتیبه نشان می‌دهد مزار، مربوط به

شیخ عبدالعزیز از مشاهیر سده پنجم هجری است و با اینکه در متن سنگ‌نوشته موجود، اشاره‌ای به تاریخ کتیبه نشده است، در منابع تاریخی سال وفات شیخ عبدالعزیز ۴۴۸ هـ ق ذکر شده است. در صورت صحت این مطلب این سنگ‌نوشته را می‌توان قدیمی‌ترین کتیبه اسلامی منطقه آذربایجان دانست.

دو- کتیبه بعدی، سنگ مزاری است متعلق به اواخر قرن پنجم (۴۸۵ هـ ق) به خط نسخ و به زبان عربی که از سرداب مسجد کبود تبریز به دست آمده و برخلاف کتیبه شماره یک دارای تاریخ مشخص و قطعی است: «خمس و ثمانین اربع مایه». دکتر رحیم‌لو نیز در گزارش نهایی سنگ‌نوشته‌های آذربایجان (رحیم‌لو: ۲۳۹) ضمن معرفی این کتیبه از آن به عنوان کهن‌ترین کتیبه باقی‌مانده و شناخته‌شده در آذربایجان یاد می‌کند.

سه- سومین نمونه مجموعه کتیبه‌هایی است که به خط کوفی بر روی دیوارها و سردر بنای گنبد سرخ مراغه نوشته شده‌اند. بخشی از این کتیبه‌ها که تاریخ ساخت بنا را مشخص می‌کند بدین قرار است: «بنی المشهد فی الحادی عشر من شوال سنه اثنین و اربعین و خمس مایه» این بنا در روز یازدهم ماه شوال سال ۵۴۲ هـ ق ساخته شده است. کتیبه‌های این بنا جزو زیباترین نمونه‌های تزئین در این منطقه می‌باشند که به شکل آجرکاری (لعب‌دار و بدون لعب) اجرا شده است. (تصویر شماره یک)

چهار- برج مدور مراغه یک بنای آرامگاهی در سبک دیگر گنبد‌های مراغه است. مطابق کتیبه‌ای که به خط کوفی بر روی سردر آن قرار دارد؛ بنای آن را می‌توان متعلق به سال ۵۶۳ هـ ق دانست.

تصویر شماره ۱- کتیبه گنبد سرخ مراغه

تصویر شماره ۱- کتیبه گنبد سرخ مراغه

گنبد مدور که در کنار گنبد کبود قرار دارد به سبب چند بنای آرامگاهی دیر مراغه ساده و بدون تزئینات است و صرفاً دو کتیبه به خط کوفی بر بالای سردر خود دارد. در کتیبه بالاتر آیه مشهور «کل نفس ذائقه الموت...» نقش بسته که در مورد بازخوانی آن در همین مقاله بحث خواهد شد و کتیبه پایین‌تر، سال ساخت بنا را به این شکل نشان می‌دهد: «سنه ثلث و ستین و خمس مایه» (تصویر شماره دو)

پنج- کتیبه تاریخ‌دار دیگری که متعلق به سال ۵۸۰ هـ ق و به خط کوفی است بر روی بنای سه گنبد ارومیه اجرا گردیده است. در این بنا سه کتیبه وجود دارد و بخشی از کتیبه که تاریخ احداث را ذکر می‌کند توسط آندره گدار ارائه شده است (گدار ۱۳۷۱ ج ۳: ۳۱۷): «... فی شهر محرم ثمانین و خمس مایه»

شش- در جستجوی آرشیو شخصی آقای ترابی طباطبایی به نمونه جالبی از سنگ مزار به تاریخ ۵۸۵ هـ ق برخورد شد که از گورستان پینه شلوار یا شادآباد مشایخ، روستایی در نزدیکی تبریز، به دست آمده بود. خط آن نزدیک به نسخ و

Archive of SID

به زبان عربی است. متن آن چنین است: «بسم الله الرحمن الرحيم/ هذا تربت الشيخ الامام العالم الزاهد الورع/ خلف المشايخ زين الحاج الحرمین/ فخر الخطبا ابوالثنا احمد بن ابی علی توفی فی جمادی الاولی من شهر سنه خمس و ثمانین و خمس مایه» (تصویر شماره سه)

تصویر شماره ۲- گنبد مدور مراغه (عکس از نگارنده)

تصویر شماره ۳- سنگ مزار از گورستان پینه شلووار (عکس از جمال ترابی طباطبایی)

هفت- دکتر سیروس برادران شکوهی در گزارش نهایی طرح پژوهشی «سنگ نبشته‌های آذربایجان» سنگ مزاری را مربوط به گورستان میزاب واقع در ۱۵ کیلومتری شمال مرند معرفی می‌نماید که به استناد نوشته باقی‌مانده‌اش متعلق به سال ۵۹۰ هـ ق است. کتیبه به خط نسخ و به زبان عربی، چنین است: «...[ش] به‌رالمبارک ربیع الاول تسعین و خمس ما[یه]»

هشت- در سال ۵۹۳ هجری قمری در مراغه آرامگاهی بنا گردید که به مادر هلاکوخان معروف شد اما در واقع هنوز مشخص نیست که این مقبره متعلق به چه کسی بوده است. به علت استفاده فراوان و قابل توجه از آجر لعاب‌دار فیروزه‌ای رنگ، امروزه آن را گنبد کبود می‌نامند. کتیبه‌هایی بر دیوار خارجی و داخلی و سرداب این بنا وجود دارد که در منابع مکتوب فقط کتیبه‌ای که تاریخ بنا را بیان کرده، ذکر شده و آن چنین است: «سنه ثلث و تسعین و خمس مایه». (تصویر شماره چهار) غیر از این نوشته، که بالای در و به خط کوفی است، نوشته دیگری در پایین همین کتیبه وجود داشته

تصویر شماره ۴- کتیبه سردر گنبد کبود (عکس از نگارنده)

وسازنده بنا را معرفی کرده است که متأسفانه در اثر الحاقات بعدی از بین رفته و فقط ابتدای کتیبه یعنی کلمه «عمل» خوانده می‌شود. (تصویر شماره پنج) پلان گنبد کبود ده ضلعی منتظم است و در همه اضلاع بیرونی آن کتیبه‌های کوفی با آجر لعاب‌دار و با موضوع آیات قرآن وجود دارد. بر روی سطح دیوار داخلی گنبد نیز نوشته‌ای به شکل گچبری و به خط ریحان به چشم می‌خورد که دور تا دور دیواره بنا را پوشانده است. این کتیبه که بسیار تخریب‌شده آیاتی از قرآن مجید را داراست.

در سرداب یا زیرزمین همین بنا نیز کتیبه‌ای به خط ریحان وجود دارد. این کتیبه به شکل گچبری شده است و کتابت آن بایستی متعلق به دوره‌ای بعد از تاریخ ساخت خود بنا باشد چرا که سبک گچبری آن

تصویر شماره ۵- بخشی از کتیبه سردر گنبد کبود (عکس از نگارنده)

تصویر شماره ۶- طرح کتیبه سرداب گنبد کبود (عکس و طرح از نگارنده)

با ویژگی تزئینات ایلخانی بیش‌تر هماهنگی دارد تا با آجرکاری و سبک تزئینات بیرونی بنا. این کتیبه یکی از زیباترین نمونه‌ها در نوع خود است که نگارنده در هیچ منبع مکتوبی بازخوانی کامل و صحیح و ارائه طرح آن را مشاهده نکرده است. صرفاً آندره گدار در کتاب *آثار/ ایران* اشاره مختصری به این کتیبه دارد. متن صحیح و کامل کتیبه از این قرار است: «بسم الله الرحمن الرحيم / کل من علیها فان و یبقی وجه ربک ذوالجلال و الاکرام» (تصویر شماره شش) و نیز در داخل شکل محرابی در مرکز کتیبه مذکور این نوشته وجود دارد: «فسیکفیهم الله» که با یک ترکیب بدیع و به خط کوفی نوشته شده است. عبارت مذکور به عنوان طولانی‌ترین عبارت قرآنی معروف است. در قسمت پایین این نوشته در داخل یک کادر مربع شکل نقوش تزئینی زیبایی گچبری شده که واژه الله را در بر گرفته‌اند. کلمه الله به خط کوفی تزئینی است و مکرراً در بندکشی گچی لابلای آجرهای دیواره سرداب تکرار شده، برای تزئین بندکشی‌ها غیر از این واژه از یک شکل نمادین دیگر استفاده شده است. (تصویر شماره هفت)

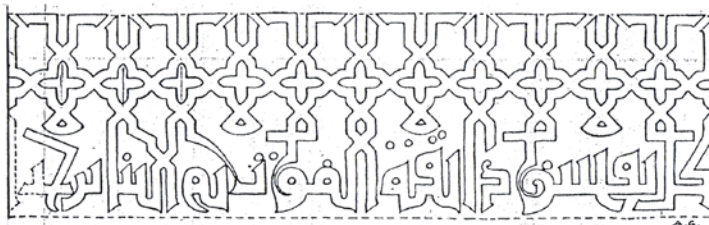
تصویر شماره ۷- کلمه الله به خط کوفی تزئینی در میان
بندکشی آجری (عکس از نگارنده)

نه- آخرین نمونه که متعلق به اولین سال‌های قرن هفتم هجری است و به دلیل محدود بودن نمونه‌ها با اغماض از فاصله ۲ ساله با مقطع زمانی مورد بحث معرفی می‌شود؛ سنگ مزاری است از جنس سنگ سیاه مربوط به گورستان روستای لیوان، با خط نسخ و به زبان عربی و متعلق به سال ۶۰۲ هـ ق متن سنگ‌نوشته چنین است: «الله / کل من علیها فان / هذا القبر رحمه الله ... ابن محمد / المحتاج الی رحمه الله تعالی / فی شهر شعبان سنه اثنی ست مایه»

تصحیح بازخوانی کتیبه سردر گنبد مدور

در کنار گنبد کبود مراغه، برج مقبره دیگری وجود دارد که به دلیل پلان گرد آن به برج مدور شهرت یافته و به گواهی کتیبه‌اش سی سال پیش از گنبد کبود ساخته شده است. گنبد مدور در مقایسه با نمونه متقدم خویش (گنبد سرخ) و نمونه متأخرش (گنبد کبود) بسیار ساده و بدون تزئینات کار شده است و صرفاً دو کتیبه به خط کوفی و به زبان عربی بر سردر آن وجود دارد. به کتیبه پایین تر قبلاً اشاره شد (چهارمین کتیبه معرفی شده)؛ اما شکافی که بر دیوار بنا ایجاد شده، باعث گردیده تا کلمات انتهای کتیبه بالایی آسیب ببیند. همان‌گونه که می‌دانیم خط کوفی در آن مقطع زمانی و هنگام استفاده در کتیبه بناها به صورت بی‌نقطه استفاده می‌شده است. و به همین دلیل خواندن کتیبه با مشکل مواجه شده است. نویسندگان کتاب «آثار ایران»^۲ در بازخوانی این کتیبه اقدام به بازسازی کلمات و حروف افتاده نموده‌اند. مطابق طرح چاپ شده در آن کتاب (تصویر شماره هشت) خطوطی که به شکل نقطه‌چین طراحی شده‌اند؛ قسمت‌هایی هستند که آسیب دیده و ریخته‌اند و طراح بر اساس حدس و احتمال آن را بازسازی نموده و در نهایت کتیبه را به این شکل خوانده‌اند: «کل نفس ذائقه الموت تم البنا برجب» (آیه ۳۵ سوره انبیا) و معنی آن چنین است: «هر جاندار روزی خواهد مرد. این بنا در ماه رجب [سال ۵۶۳] به انجام رسیده است.» (گذار ۱۳۷۱ ج: ۳: ۲۹۸)

^۲ کتاب آثار ایران را مجموعه ای از ایران پژوهان فرانسوی به سرپرستی آندره گذار نوشته‌اند. بنا به قولی مسئولیت بازخوانی و طراحی کتیبه‌ها در این مجموعه بر عهده یداد گذار همسر آندره گذار بوده است.

تصویر شماره ۸- طرح گذار از کتیبه گنبد مدور (منبع: آثار ایران)

در هنگام بررسی این کتیبه، نگارنده متوجه شد که عبارت مذکور می‌تواند صورت دیگری هم داشته باشد بدین ترتیب که با تغییر در نقطه‌گذاری کلمات و بازسازی متفاوت حروف از بین رفته می‌توان به جای عبارت «...تم البنا بر جب»، ادامه آیه «کل نفس...» یعنی عبارت «ثم الینا ترجعون» را جایگزین کرد.

گذار به آیه ۳۵ سوره انبیا استناد کرده بود که با کلمه «الموت» به اتمام می‌رسد و ادامه‌ای ندارد اما عبارت «کل نفس ذائقه الموت ثم الینا ترجعون» به صورت کامل در آیه ۵۷ سوره عنکبوت آمده است پس از این جهت هر دو عبارت می‌توانند درست باشند. برای بررسی بیشتر این مطلب به منابع مکتوبی که راجع به مقابر مراغه یا کتیبه‌های آن‌ها مطلبی نوشته‌اند مراجعه شد و متأسفانه منبعی که مطالبی بیش از *آثار ایران* نوشته شده باشد، یافته نشد. آنچه مسلم است این که گذار ایران‌شناس و پژوهش‌گر والامقامی است اما احتمالاً از آنجا که نگاه ایشان در بررسی آثار، بیشتر تاریخ نگارانه بوده و عبارت مذکور نقشی در تعیین تاریخ ساخت بنا یا اشخاص مرتبط با ساخت آن (عمر یا معمار بنا) و... ندارد؛ تلاش زیادی جهت بازسازی صحیح آن صورت نداده است.

در نهایت، نگارنده در بازدید از بنا متوجه گردید که برج مدور مرمت شده و شکاف ترک آن نیز پر شده است. شواهد حاکی از آن است که سعی شده جمله پیشنهادی گذار، الگوی مرمت کتیبه قرار گیرد. اما قطعاتی از آجر لعاب‌دار کتیبه، اضافه باقی مانده است. و خلوتی ناموزون انتهای کتیبه نیز مشهود است. (تصویر شماره نه) نکته دیگر عدم مطابقت همان بخش از طرح گذار با وضعیت اصلی کتیبه است به طوری که در طرح مقداری از تزئینات حذف شده و کتیبه کوتاه‌تر تصویر شده است. این نکته با مقایسه تصاویر هشت و نه آشکارتر می‌گردد.

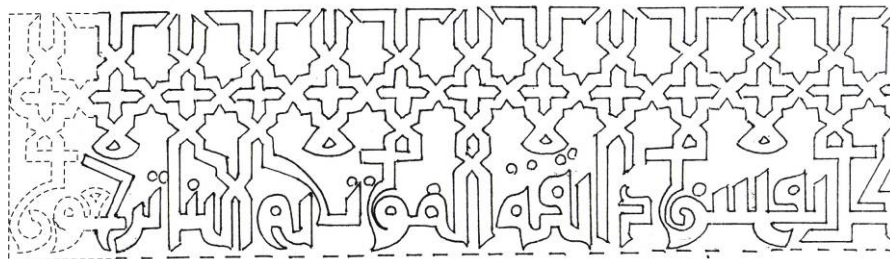

تصویر شماره ۹- کتیبه سردر گنبد مدور (عکس از نگارنده)

با استدلال دیگری نیز می‌توان گفت که طراحی گذار از کتیبه درست نیست چرا که نظم تزئینات کتیبه را بر هم می‌زند به این ترتیب که کلمات ابتدایی و انتهایی این کتیبه و کتیبه مشابه، کاملاً به قاب کتیبه چسبیده‌اند درحالی که در طرح بازسازی شده برای پر کردن فضای خالی، در انتهای سطر یک الف به صورت تزئینی اضافه گردیده است که جای آن را در اصل، احتمالاً کلمه «ترجعون» پر کرده بود.

در گفتگو با نگارنده، نظر آقای عمادالدین شیخ حکمایی بر این بود که همان ادامه آیه یعنی «ثم الینا ترجعون» صحیح است. با این استدلال که هر چند در چنین کتیبه‌هایی نویسنده هیچ الزامی به رعایت نقطه‌گذاری نداشته است اما

اگر به خاطر ترکیب جمله یا زیبایی هنری، در جایی اقدام به گذاشتن نقطه‌های حروف می‌کرد — مثل مورد حاضر — همواره این کار را در قالب قواعد الفبایی انجام می‌داد. به عبارت دیگر دلیلی ندارد که نویسندگان کتیبه حرف ب را به شکل «ت» بنویسد. بنابراین دو نقطه‌ای که در تصویر بر روی حرف «ت» «ترجعون» دیده می‌شود و گدار در طرح خویش از آوردن آن امتناع کرده، دلیل محکمی بر صحت پیشنهاد جدید است. بر این مبنا عبارت پیشنهادی جدید به این صورت است (تصویر شماره ده)

تصویر شماره ۱۰- طرح پیشنهادی برای کتیبه گنبد مدور

نتیجه‌گیری

درباره دلایل به دست آمدن تعداد بسیار اندکی کتیبه اسلامی در شش سده اولیه هجری باید به دو نکته کلیدی توجه نمود:

۱- از یک سو باید چگونگی ورود و میزان نفوذ و استقرار فرهنگ اسلامی در منطقه آذربایجان را در سده‌های اول تا چهارم هجری مورد توجه قرار داد. در دوره مذکور، به دلیل مبارزه زرتشتیان آذربایجان با سپاه خلیفه، خط کوفی و سایر خطوط اسلامی در میان مردم آذربایجان رواج زیادی نداشته است.

۲- در مورد سده‌های پنجم و ششم هجری که مصادف با دوره سلجوقی در ایران است، سنگ مزارها و سایر کتیبه‌های این دوره معمولاً ارائه‌دهنده نمونه‌های خوبی از جهت هنری و زیبایی‌شناختی هستند و در عین حال نشان‌دهنده تمایل مذهبی سنی میان مردم این ناحیه بودند، در سده‌های بعدی و در زمان تسلط یافتن حکومت‌های شیعی و به ویژه اوایل دوره صفوی در حد وسیعی تخریب شده‌اند. ما با چنین پدیده‌ای تقریباً در اکثر مناطق ایران روبرو می‌شویم، به عنوان مثال مسجد جامع ساوه و مسجد علی در اصفهان از جمله بناهای سلجوقی هستند که در اوایل دوره صفوی تخریب و دوباره‌سازی شده‌اند. (کیانی ۱۳۷۹: ۱۰۶) در آذربایجان نیز که منطقه اولیه استقرار حکومت و ایدئولوژی دینی و ملی صفوی محسوب می‌شود این مساله حتی شدیدتر از سایر نقاط ایران بوده است. مرحوم ترابی طباطبایی که بیشترین تحقیقات میدانی را بر روی کتیبه‌های آذربایجان صورت داده است بر این عقیده است که مجموعه سنگ قبرهای قبل از صفویه در گورستان‌های سرخاب و بیلانکوه (تبریز) در ساختن پی و بدنه برجی در ربع رشیدی در اوایل دوره صفوی به کار گرفته شده است. (ترابی ۱۳۷۹: ۱۴)

در نتیجه به دست آمدن تعداد اندکی از این کتیبه‌ها دور از ذهن و دور از انتظار نیست و موارد معدودی که در این مقاله گردآوری و بررسی شده اند از اهمیت بسزایی برخوردارند.

منابع

- افشار سیستانی، ایرج (۱۳۶۹) نگاهی به آذربایجان شرقی، رایزن، تهران.
- افشار، ایرج، فهرست مقالات فارسی، ج ۱- ۵، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.
- برادران شکوهی، سیروس، گزارش نهایی طرح سنگ‌نبشته‌های آذربایجان، دانشگاه تبریز، منتشر نشده.
- بهنام، عیسی، گنبد سرخ مراغه، هنر و مردم، ج ۱، شماره ۸: ۲- ۵ و شماره ۹: ۱۴۸
- پور کریم، هوشنگ، سنگ مزارهای ایران، هنر و مردم، دوره جدید ش ۱۲: ۳۱- ۳۹
- ترابی طباطبایی، جمال (۱۳۷۹) مسجد کبود فیروزه/اسلام، انتشارات مهد آزادی، تبریز.
- رحیم لو، یوسف، گزارش نهایی طرح سنگ‌نبشته‌های آذربایجان، دانشگاه تبریز، منتشر نشده.
- زمانی، عباس (۱۳۵۲) خط کوفی تزئینی در آثار تاریخی اسلامی، هنر و مردم، ش ۱۲۸: ۱۵- ۳۳
- سلماسی زاده، جواد (۱۳۵۲) گنبد سرخ یا گنبد قرمز مراغه، وحید ش ۱۱: ۶۴۹- ۶۵۴
- کارنگ، عبدالعلی (۱۳۷۴) آثار باستانی آذربایجان ج ۱، انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران.
- کیانی، محمد یوسف (۱۳۷۹) هنر معماری ایران در دوره اسلامی، انتشارات سمت، تهران.
- گدار، آندره (۱۳۷۱) آثار ایران، ترجمه ابوالحسن سرو قد مقدم، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، مشهد.
- مروارید، یونس (۱۳۷۲) مراغه، مؤلف، مراغه.
- مشکور، محمدجواد، نظری به تاریخ آذربایجان، انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران.